

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΜΑΡΙΑ ΧΑΤΖΗΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΑΡΡΩΣΤΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΜΑΝΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 8

2020

Μαρία Χατζηαποστόλου*

ΑΡΡΩΣΤΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΜΑΝΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

Αφιερώνω τούτο το μικρό άρθρο
στο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό
της Ελλάδας και της Κύπρου, μα και κάθε χώρας.

Στους ανθρώπους που νύχτα και μέρα
παλεύουν ακατάπαυστα σαν τον Διγενή Ακρίτα με τον θάνατο.

«Με τις πέτρες που μου 'ρίξαν
έχτισα μιαν εκκλησιά
να 'ρχονται οι βασανισμένοι
για να βρουν παρηγοριά

Όποιος τραγουδάει τον πόνο
στη ζωή δε θα χαθεί
κι ένας φίλος μες τον κόσμο
θα του συμπαρασταθεί»

Μάνος Ελευθερίου, «Όποιος τραγουδάει τον πόνο».¹

Abstract: In the midst of the Covid-19 crisis the author introduces us to the literary work of Manos Eleutheriou, one of the most prolific Greek songwriters/lyricists, and particularly discusses how the concepts of disease and cure appear in his works. A creative encounter between song and theology.

Keywords: Manos Eleutheriou; Disease; Cure; Love; Doctors; Christ.

Ο Μάνος Ελευθερίου που έγραψε τούτους τους στίχους δεν χρειάζεται καν συστάσεις. Ο κορυφαίος Έλληνας στιχουργός του 20^{ού}, αλλά και 21^{ου} αιώνα, που την πορεία του κοσμούν πάνω από 400 τραγούδια, αγαπούσε κάθε άνθρωπο που δοκιμάζεται παντοιοτρόπως και βιώνει τον πάσης φύσεως πόνο. Και τους ήξερε καλά τούτους τους βασανισμένους, γιατί υπήρξε κι εκείνος ένας άνθρωπος που πολύ

---

* Δρ. Θεολογίας (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης.

¹ Τούτο το τραγούδι, που είναι ένα πολύ ωραίο ζείμπέκικο και που δυστυχώς δεν ακούστηκε ιδιαίτερα, ανήκει στον δίσκο *Τρελοί και άγγελοι* (1986) και εκφράζει με υπέροχο τρόπο τη σκέψη του στιχουργού περί ασθενείας και ίασης. Η παραγωγή ανήκει στη δισκογραφική εταιρεία Μίνος EMI.

πικράθηκε, δίδοντας το αίμα της καρδιάς του και δίχως ποτέ να ζητά αντάλλαγμα.² Τους ήξερε για τούτο και ήξερε να τραγουδά τον πόνο τους κι «έχιζε εκκλησιές με τις πέτρες που του έριχναν», να έχουν καταφύγιο και παραμυθία οι βασανισμένοι.

Ο ποιητής Μάνος Ελευθερίου γεννήθηκε στη Σύρα την οποία υπεραγαπούσε και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της οποίας συναντούμε στο βιβλίο του, με τίτλο: *Μαύρα μάτια*,³ όπου αναφέρει εκτενώς και με λεπτομέρειες τις πανδημίες που έπληξαν το νησί του, στις αρχές του περασμένου αιώνα, όπως η ευλογιά, η διφθερίτιδα και ο τυφοειδής πυρετός.

Για τον Μάνο Ελευθερίου το τραγούδι το ίδιο ήταν γιατροιά, αλλά και ταυτόχρονα αρρώστια, όπως ο ίδιος εκφράζει στη συνολική στιχουργική του και ιδιαίτερα στο τραγούδι «Είναι αρρώστια τα τραγούδια»,⁴ όπου φανερώνει ολόκληρη την οντολογία του ελληνικού τραγουδιού, τονίζοντας μία άλλη ασκητική διάσταση της αγάπης, εκείνης του πάθους που κυριαρχεί σε όποιον αρρωσταίνει από αγάπη! Με τούτη τη συλλογιστική το τραγούδι νοείται ως πάθος, όπως ακριβώς συμβαίνει σε κάποιον που αρρωσταίνει για ό,τι αγαπά. Και μάλιστα πρόκειται για ένα «πάθος ατελείωτο»,⁵ για μια αρρώστια ανίατη καθώς:

Είν' αρρώστια τα τραγούδια τι θαρρείς
βρες αγάπες άλλες φως μου να χαρείς
τα τραγούδια που έχουν αίμα και καρδιά
είν' αρρώστια που δε γίνεται καλά.

Ακολούθως, στο ομώνυμο βιβλίο του, μας φανερώνει μία από τις πιο μύχιες επιθυμίες του: «Από πολλά χρόνια, όσες φορές έφτανα σε αδιέξοδο από τις αρρώστιες και τις απογοητεύσεις μου, πάντα σκεπτόμουν ν' αποσυρθώ σε μια μικρή πόλη, μάλλον παραθαλάσσια, να ξεφύγω απ' τη βρομιά της πρωτεύουσας και ν' ανοίξω ένα μικρό καφεενεδάκι». ⁶ Έτσι,

² Οι περισσότεροι γνωρίζουμε τη στιχουργική και τα τραγούδια του Μάνου Ελευθερίου, όχι όμως και τη γενικότερη λογοτεχνική και συγγραφική του προσφορά στον τόπο.

³ Βλ. Μάνος Ελευθερίου, *Μαύρα Μάτια. Ο Μάρκος Βαμβακάρης και η συριανή κοινωνία στα χρόνια 1905-1920*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

⁴ Βλ. Μαρία Δημητριάδη, «Είναι αρρώστια τα τραγούδια», στίχ. Μάνος Ελευθερίου μουσ. Σταύρος Ξαρχάκος, *Δελτίο Καιρού* CBS Records, 1980.

⁵ Βλ. Γρηγόρης Μπιθικώτσης, «Απελπίστηκα [(Τι πάθος ατελείωτο)]», στίχ. και μουσ. Μάρκος Βαμβακάρης, *78 στροφές*, Columbia, 1960.

⁶ Μάνος Ελευθερίου, *Είναι αρρώστια τα τραγούδια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 13.

Παρ' όλες τις παλινδρομήσεις η ιδέα τού καφενείου δεν μ' αφήνει. [...] και πάντα καταλήγω ότι το καλύτερο θα ήταν να το στήσω απέναντι από κάποια φυλακή, για να σερβίρω δικηγόρους και τυραννισμένους συγγενείς φυλακισμένων και να μπορώ καμιά φορά να δίνω παρηγοριά (ιδού θέματα για τραγούδια [...]), ή να το στήσω δίπλα ή απέναντι από ένα αστυνομικό τμήμα, για να βλέπω πρώτος πρώτος, μέρα και νύχτα, τους φόβους και τους τρόμους των ανθρώπων που θα μπαινοβγαίνουν και να τους συντρέχω όπως μπορώ (αυτό κι αν έχει θέματα για τραγούδια).⁷

Ενώ, «Είναι ν' απορεί κανείς με τι πανάκριβα υλικά είμαστε φτιαγμένοι που τα καταντούμε σκουπίδια και πόσο πολλές φορές αυτά τα σκουπίδια και τα κουρέλια τα μεταμορφώνουμε σε αυτοκρατορικά ενδύματα. Και όταν το άγνωστο χέρι αγγίζει το δικό μας για να πει κάποιος την εξομολόγησή του με περισσότερη άνεση, τότε πραγματικά καταργείται ο θάνατος. Ωσπου να βρεθεί ο αρχαγγελικός ποιητής που όλα αυτά θα τα κάνει τραγούδια...».⁸

Αναμφισβήτητα, οι έννοιες του πόνου και της αγάπης ως δύναμης θεραπευτικής και αντίρροπης έναντι του θανάτου, όπως αυτή εκφράζεται στη σκέψη του, όχι μόνο δεν λείπει από το έργο του, αλλά κατέχει και περίοπτη θέση. Στην προοπτική αυτή είναι πασιφανές στον εκάστοτε αναγνώστη ή μελετητή, πως ο συγγραφέας διακατέχεται από μια ευαισθησία προς τους ηλικιωμένους και ιδιαίτερα τους ασθενούντες:

Καθλωμένοι σε άβουλα φορεία, κοίταζαν σιωπηλοί και περίτρομοι τους δικούς τους που συνόδευαν και που ασφαλώς θα τους πήγαιναν κατευθείαν στο γηροκομείο. Μια κίτρινη λύπη είχε κολλήσει στο μαραμένο δέρμα τους, χαρακωμένο από βαθιές ρυτίδες και μελανές ραβδώσεις, μισοί μέσα στις γάζες και με πληγές που δεν θα ξανάκλειναν. Ένα δέρμα που δεν θυμόταν τίποτε από την δροσιά μιας άγιας μακρινής ηλικίας.⁹

Ο Συριανός συγγραφέας δεν ανέχεται την παράλογη λογική, κατά την οποία ορισμένοι επιβάλλουν μια «ημερομηνία λήξης» στον πάσχοντα και ιδιαίτερα στον ηλικιωμένο ασθενούντα άνθρωπο που δεν έχει πια τις δυνάμεις να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ζωής και να είναι παραγωγικός, μη σεβόμενοι —με αυτόν τον τρόπο— το ανθρώπινο πρόσωπο.

⁷ Ο.π., σ. 15.

⁸ Ο.π., σ. 73.

⁹ Μάνος Ελευθερίου, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 24-25.

Ο ίδιος ως ασθενής υπήρξε υπάκουος. Μέσα στην καρδιά του, έτρεφε μια βαθιά εκτίμηση προς τους ιατρούς. Αισθανόταν ασφαλής με τους ιατρούς και γι' αυτό φρόντιζε να χαιρέται την παρέα με εκείνους. Εκτός από τα τραγούδια του, που περιέχουν ιατρική ορολογία —ποιητικά δοσμένη και οργανικά ενταγμένη στην ποιητική του— υπάρχει στη σκέψη του διάχυτη η αγάπη για τους ιατρούς, γεγονός που κάνει τον λόγο του, πιο επίκαιρο από ποτέ, δίδοντας με αυτόν τον τρόπο ένα ωραίο μήνυμα ελπίδας και αισιοδοξίας. Αυτήν την αγάπη που είχε για τους ιατρούς προφανώς μέσα από την προσωπική εμπειρία και το βίωμα που είχε μαζί τους, εξέφρασε στην τελευταία του εκπομπή στο ραδιόφωνο, όπου αναφέρει:

Καμιά φορά κι η καλή κουβέντα έχει κάτι από τα φάρμακα που μας δίνουν οι σπουδαίοι γιατροί, γιατί κακά τα ψέματα οι γιατροί μας κάνουν καλό, όπως και να το κάνουμε. Είναι τόσο χρήσιμοι όσο και τα έργα του Πολιτισμού, είναι τόσο απαραίτητοι, όπως το ψωμί και το νερό, είναι τόσο καλοί ορισμένοι και ως άνθρωποι που αυτό βγαίνει και στη δουλειά τους, βγαίνει στη σχέση τους με τους αρρώστους. Βγαίνει στη σχέση τους με την ανθρωπότητα ολόκληρη. Κρατούν με λίγα λόγια τη ζωή των ανθρώπων, όπως πολλές φορές την κρατούν ζωντανή τα μεγάλα έργα της ανθρωπότητας. Να είναι πάντα καλά όλοι τους.¹⁰

Με φωνή που τρεμόπαιζε από τη συγκίνηση —κατά τη διάρκεια της ραδιοφωνικής εκπομπής— θαρρείς και είχε ψυχανεμισθεί το επερχόμενο τέλος, έμοιαζε σαν να αποχαιρετούσε τους πάντες, φίλους κι εχθρούς. Ακόμη και η επιλογή των τραγουδιών δεν ήταν τυχαία, με το συγκλονιστικό «Ποιός την ζωή μου»¹¹ να ανοίγει την εκπομπή. Εφτά ημέρες μετά και μέσα στο κατακαλόκαιρο, ταξίδεψε προς τους ουρανούς μια αναστάσιμη Κυριακή, στις 22 Ιουλίου 2018, σε ηλικία 80 ετών. Και η Ελλάδα έγινε ακόμη πιο φτωχή, δίχως τον άρχοντα των ταπεινών, Μάνο Ελευθερίου. Όπως ο ίδιος έλεγε χαρακτηριστικά, «Εμένα ο θάνατος δεν με ενδιαφέρει, εκεί ο πέλεκυς είναι μία και καλή, μία κι έξω σε κόβει και τελειώνει. Εκείνο που φοβάται κανείς είναι ο πόνος, τα μαρτύρια, τα βασανιστήρια».¹²

¹⁰ Βλ. την τελευταία ραδιοφωνική εκπομπή του Μάνου Ελευθερίου με τίτλο: *Τα λόγια της αγάπης*, στις 15 Ιουλίου 2018 και στον Αθήνα 9,84, λίγες ημέρες πριν από την κοίμησή του, [Miccloud.com/AΘHNA984/ta-logia-tis-agapης-15-07-2018](https://miccloud.com/AΘHNA984/ta-logia-tis-agapης-15-07-2018) [πρόσβ.: 31 Μαΐου 2020].

¹¹ Βλ. Μαρία Φαραντούρη, «Ποιος την ζωή μου», στίχ.: Μάνος Ελευθερίου, μουσ.: Μίκης Θεοδωράκης, *Τα τραγούδια του αγώνα*, Μίνος EMI, 1971.

¹² Μάνος Ελευθερίου, «Ο Μάνος Ελευθερίου αδιαφορεί για τον θάνατο. Μία μεγάλη συνέντευξη με τον σπουδαίο Έλληνα ποιητή, στιχουργό και πεζογράφο που “έφυγε” από τη ζωή σε ηλικία 80 ετών. Συνέντευξη στον Γιώργο Βουδικλάρη», στο: <https://propaganda.gr/people/o-manos-elftheriou-adiafori-gia-ton-thanato/> [πρόσβ.: 31 Μαΐου 2020].

Αυτοσαρκάζεται στο «Έχω πρόβλημα υγείας»¹³ για να ξεγελάσει τον θάνατο:

Έχω πρόβλημα να λύσω
 με ποιόν τρόπο να μιλήσω
 σ' ένα πρόσωπο που κάποτε θ' αφήσω.
 Είναι θέμα πια υγείας περιττής απολογίας
 να μιλάς όπως το θύμα μιας θυσίας.

Ακολουθούν «Τα φάρμακα»,¹⁴ εκεί όπου απουσιάζει η αγάπη:

Φάρμακα για τις αϋπνίες,
 φάρμακα για τις αναμνήσεις,
 για κάποιων ξένων αμαρτίες
 και φάρμακα για συναντήσεις.
 Φάρμακα για τα όνειρά σου
 και συνταγές για όλες τις λύπες,
 για όσα κλώτσησες μια νύχτα
 κι όσα μετάνιωσες που είπες.

Στο σπαρακτικό «Γιατρέ μου»,¹⁵ ο ιατρός νοείται ως ιατρός ψυχών και σωμάτων και γίνεται δέκτης του παραπόνου του πάσχοντος ανθρώπου:

Γιατρέ το φως μου πια λιγότεψε πολύ
 ή δεν υπάρχουν ή δεν έχεις εντολή,

¹³ Βλ. Ηλίας Ψινάκης, «Έχω πρόβλημα υγείας», στίχ.: Μάνος Ελευθερίου, μουσ.: Δημήτρης Κοντόπουλος, Universal Music, 2008. Το αμφισβητούμενο αυτό τραγούδι που προκάλεσε αρνητικές αντιδράσεις, χαρακτηρίστηκε από τον Μάνο Ελευθερίου ως ένα απλό «event», ενώ ο στιχουργός δήλωσε πως δεν είχε επιλεγεί από τον ίδιο ο Ηλίας Ψινάκης ως ερμηνευτής, καθώς αποφάσισε μόνος του, να ερμηνεύσει το τραγούδι. Αναρωτιέμαι, όμως: αν δεν είχε δικαίωμα ο τεράστιος Μάνος Ελευθερίου να παίζει με τις λέξεις και τη σοβαροφάνεια, τότε ποιος έχει άραγε;

¹⁴ Βλ. Λαυρέντης Μαχαιρίτσας και Κατερίνα Στανίση, «Τα φάρμακα», στίχ.: Μάνος Ελευθερίου, μουσ.: Λαυρέντης Μαχαιρίτσας, *Στο αφιερώνω*, Minos EMI, 2003.

¹⁵ Βλ. Λαυρέντης Μαχαιρίτσας, «Γιατρέ μου», στίχ.: Μάνος Ελευθερίου, μουσ.: Λαυρέντης Μαχαιρίτσας, *Ψέμα στο Ψέμα*, Minos EMI, 2019. Οι στίχοι του Μάνου Ελευθερίου συνταράσσουν. Ωστόσο, εκείνο που, επίσης, φανερώνει το μυστήριο της ζωής και του θανάτου είναι μία ανάρτηση, που είχε κάνει ο τραγουδιστής, στον λογαριασμό του, στο Facebook. Ο Λαυρέντης Μαχαιρίτσας, είχε αναρτήσει τότε τους στίχους αυτούς. Δυστυχώς, ο Λαυρέντης, ο νεότερος σε ηλικία και καλός φίλος του Μάνου Ελευθερίου, θα τον ακολουθήσει στο μεγάλο ταξίδι έναν χρόνο μετά. Βλ. την «Προφητική ανάρτηση του Λ. Μαχαιρίτσα με στίχους του Μ. Ελευθερίου: “Γιατρέ, το φως μου πια λιγότεψε πολύ”», στο: <https://www.mononews.gr/life-style/i-profitiki-anartisi-tou-l-macheritsa-mestichous-tou-m-elftheriou-giatre-to-fos-mou-pia-ligostepse-poli> [πρόσβ.: 31 Μαΐου 2020].

να δίνεις χάρια και σιρόπια και φιλιά
προτού ακουστεί κι η τελευταία πιστολιά.

Στην υπαρξιακή αγωνία του ανθρώπου που αρνείται να παραδεχθεί τον θάνατο:

Γιατρέ, γιατρέ
ποιός άγγελος θνητός θε να νοιαστεί
για να ρωτήσει και για μας το πώς και τί,
πόσα κορμιά αλέθει τούτη η μηχανή
και ποιός μας δίκασε ισόβια ποινή

Γι' αυτό και αγωνίζεται για να ξορκίσει τον θάνατο:

Γιατρέ, γιατρέ
τί γέγραπται στο σώμα μου και τί στην ψυχήν
απόστησον, φυγάδευσον του Άδου την ισχύν.¹⁶

Για να ολοκληρώσει το τραγούδι με την τριπλή ικετευτική επίκληση: «Γιατρέ, γιατρέ, γιατρέ».¹⁷

Ο λόγος του Μάνου Ελευθερίου συγκλονίζει, αγγίζοντας πολλούς ανθρώπους, μεταγγίζοντάς τους την ελπίδα σαν αίμα ζωτικό. Όλοι θα συναντήσουν κάπου εκεί κάτι από τον εαυτό τους. Για τούτο και η σκέψη του, σχετίζεται άμεσα με τη συγκυρία που διανύουμε με τον φονικό ιό Covid-19. Αισθάνεται κανείς πως τα τραγούδια αυτά γράφτηκαν σήμερα και για το σήμερα. Γιατί με τη διορατική και διεισδυτική ματιά του, ήξερε να αφουγκράζεται τον παλμό της εποχής και να τον εκφράζει με τον ομορφότερο τρόπο. Πικραμένος από διάφορες καταστάσεις πρεσβεύει μια ελπίδα που κινείται πέρα από την αισιοδοξία και την απαισιοδοξία, σε μια δική του ιδιότυπη χαρμολύπη, που συνδέεται και με τη χριστιανική μας παράδοση. Αυτός ο κόσμος σε απελπίζει. Αλλά μέσα στο αδιέξοδο, υπάρχει φως. Και το φως αυτό γλυκαίνει τις καρδιές μέσα από το τραγούδι.

Και για τους πλέον δύσπιστους που αρνούνται να αντικρίσουν τούτη την αλήθεια κατάματα, παραπέμπουμε στην εξής ιστορία του αγαπητού μας δασκάλου Χρυσόστομου Σταμούλη, ο οποίος —κατά τον ποιητή της Θεσσαλονίκης, Ντίνο Χριστιανόπουλο— «έβαλε το τραγούδι μέσα στη θεολογία»: «Κάποτε, κάποιος

¹⁶ Βλ. ό.π. Η επιβλητική αυτή ορολογία θυμίζει έντονα την εκκλησιαστική μας γλώσσα, τους εξορκισμούς, καθώς και τις ευχές από το *Μέγα Ευχολόγιο*.

¹⁷ Μαχαίριτσας, «Γιατρέ μου».

φίλος, αναφερόμενος στον Νίκο Ματσούκα, μου είπε με αγανάχτηση, πως θεολογία δεν γίνεται με τα τραγούδια' τον κοίταξα απορημένος, δεν απάντησα, πικράθηκα και έφυγα. Για πολύ καιρό δεν μπορούσα να εξηγήσω στον εαυτό μου ή δεν μπορούσα να χωνέψω γιατί να γίνεται ζωή και θάνατος με τα τραγούδια και όχι θεολογία». ¹⁸ Γιατί κατά τον μακαριστό Νίκο Ματσούκα, «Έρωτας και Χάρος, λοιπόν, εντός ενός άλλου κόσμου, ενός άλλου τρόπου, δια του τραγουδιού, αδελφώνουν και δείχνουν το αναπότρεπτο μιας συνεχιζόμενης απορίας-πορείας, το τέλος της οποίας φαίνεται να είναι “η κρυμμένη και απρόσμενη ομορφιά του κόσμου και της ζωής”». ¹⁹

Στη ζωή δεν υπάρχει κάποια απάντηση για το μυστήριο του θανάτου. Όπως δεν υπάρχει ποτέ απάντηση για το μυστήριο. Μόνο να τον αντιμαχόμαστε μπορούμε μέσα από τη δημιουργικότητα και την αγάπη. Αναμφισβήτητα ο ίδιος ο Χριστός είναι Εκείνος που έδωσε την απάντηση με τη Σταύρωση και την Ανάστασή του. Το ερώτημα, όμως, είναι εκεί και παραμένει, ταλανίζοντας την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης μας και δοκιμάζοντας ολοένα τη μέσα μας αμφισβήτηση. Ο θάνατος είναι ένα μέγεθος αβάσταχτο και η αμφιβολία εισχωρεί στην καρδιά μας, κάθε φορά που μας επισκέπτεται. Η ασθένεια είναι μια μορφή έκφρασης του ευάλωτου της ανθρώπινης φύσης και του επικείμενου θανάτου. Όμως, στην ορθόδοξη παράδοση ζούμε και κινούμαστε μέσα σε μια αέναη χαρμολύπη. Για τούτο και το έργο του Μάνου Ελευθερίου, που θυμίζει ελεγεία περί φθοράς, αλλά στην ουσία αποτελεί αγάπη για τη ζωή, έχει δύο πλευρές: εκείνης του σκοτεινού τοπίου, αλλά και του παραθύρου από όπου μπαίνει το φως. Δηλαδή, εκεί που νομίζεις ότι όλα είναι σκοτεινά, στο τέλος σου δίνει λύση στο αδιέξοδο και η λύση αυτή δεν είναι άλλη από την αγάπη. Την κραταιά και ανίκητη δύναμη της αδυναμίας που νικά κατά κράτος τον φόβο και τον θάνατο.

Και στρώσε τη ζωή σου
μ' αγρύπνια και μαράζι
για του καιρού τ' αγιάζι
και για την αμοιβή σου
νερό του παραδείσου θα γινώ

¹⁸ Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, «Τα τραγούδια στη θεολογία του Νίκου Ματσούκα», στο: ο ίδιος, *Άσκηση αυτοσυνειδησίας*, Το Παλίμνηστον, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 44-53, εδώ σ. 46.

¹⁹ Νίκου Ματσούκα, *Γλυκόπικρες ρίζες*. Μυθιστορηματική αυτοβιογραφία, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 195.

Τώρα που θα φύγεις
 πάρε μαζί σου και το Χριστό.²⁰

Στο *Φαρμακείο Εκστρατείας* ο ηλικιωμένος πρωταγωνιστής συγγραφέας —ο οποίος ίσως να αποτελεί αυτοβιογραφική μορφή του ίδιου του Ελευθερίου— επιστρέφει στη γενέτειρά του, και ακολουθεί εικόνες, σκιές, αρώματα, αναζητώντας τα φάρμακα που χρειάζονται όσοι πάσχουν από αναμνήσεις και μοναξιά. Κουβεντιάζει με ζώντες και τεθνεώτες, μονολογεί για μοναχικούς ανθρώπους στους οποίους δίδει φωνή στο σύμπαν του *Φαρμακείου Εκστρατείας*, του πιο ποιητικού —όπως έχει ειπωθεί— από τα πεζά κείμενα του Μάνου Ελευθερίου, καθώς σε αυτό εκφράζεται πως η αγάπη είναι το φάρμακο και η γιατρεία! Γιατί, «Πάντα χρειάζεται. Πάντα χρειάζεται δίπλα σου. Στις μικρές και τις μεγάλες χαρές. Στις καταστροφές και στην αρρώστια. Στον αέρα και στις βροχές. Στον ήλιο και στη θάλασσα. Πάντα χρειάζεται να υπάρχει ένας άνθρωπος δίπλα σου. Αυτός είναι όλα μαζί τα φαρμακεία και τα φάρμακα του κόσμου».²¹

Αυτό τον καιρό η σκέψη και η συμπεριφορά μας έχουν αιχμαλωτιστεί από τον Κορωνοϊό. Και τα «Μαλαματένια Λόγια» η μόνη παρηγοριά μας:

Πώς έγινε με τούτο τον αιώνα
 και γύρισε καπάκι η ζωή
 πώς το 'φεραν η μοίρα και τα χρόνια
 να μην ακούσεις έναν ποιητή²²

Ειπώθηκε πως ο ιός αυτός εξευτέλισε την ανθρωπότητα. Όχι. Την επαλήθευσε. Την εξακόντισε στον ουρανό. Γιατί μας βοήθησε να κοιτάξουμε και πάλι μέσα μας, να δούμε τον άλλον, να βοηθήσουμε τον συνάνθρωπο, εκείνον που θεωρούσαμε άγνωστο και μακρινό και που στην ουσία είναι ο ίδιος μας, ο εαυτός. Ένας ιός μας έκανε και πάλι ανθρώπινους, αφού καταλάβαμε την ανεπανάληπτη μοναδικότητα της χαράς της κοινωνίας των προσώπων. Την πρόσωπο προς πρόσωπο επι-κοινωνία σε όλα τα επίπεδα. Τούτη η πρωτόγνωρη δοκιμασία ανέτρεψε όλες μας τις βεβαιότητες. Και μας θύμιζε μια νέα, λησμονημένη βεβαιότητα. Ότι η αλληλεγγύη είναι ότι πιο

²⁰ Γιώργος Νταλάρας, «Τώρα που θα φύγεις», στίχ.: Μάνος Ελευθερίου, μουσ.: Σταύρος Κουγιουμτζής, *Μικρές Πολιτείες*, Μίνος EMI, 1974.

²¹ Βλ. Μάνος Ελευθερίου, *Φαρμακείον Εκστρατείας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σ. 194.

²² Βλ. Χαράλαμπος Γαργανουράκης, Λάκης Χαλκιάς και Τάνια Τσανακλίδου, «Μαλαματένια λόγια», στίχ.: Μάνος Ελευθερίου, μουσ.: Γιάννης Μαρκόπουλος, *Θητεία*, Columbia Graphophone Company, 1974.

σημαντικό. Τούτη η κρίση μας βοήθησε να κερδίσουμε έναν άλλον, φονικότερο ιό, τον ιό του εγωκεντρισμού. Κερδίσαμε μία μάχη, αλλά ο πόλεμος δεν κρίθηκε ακόμη. Εκτιμήσαμε αυτό που θεωρούσαμε δεδομένο και το χάσαμε. Εκτιμήσαμε το μέλλον μας, καθώς θα αγωνιστούμε όχι απλώς για να το κατακτήσουμε, αλλά για να το φέρουμε. Κι αγωνιστήκαμε μαζί. Για μια νίκη για τη ζωή. Για να πραγματώσουμε την ουτοπία, όπως τούτη διαφαίνεται στην αμελοποίητη «Ακτινογραφία θώρακος»:

Στον Άδη πάνε οι φίλοι. Κι άλλοι φίλοι.

Μονάχοι, ανυπεράσπιστοι, βουβοί.

Με τη φωνή κλεισμένη σε κοχύλι

την ύστατη να βρούνε αμοιβή.

Εκεί που βρίσκουν όλα θεραπεία.

Στο πέραν. Στο ποτέ. Στην ουτοπία.²³

---

²³ Μάνος Ελευθερίου, «Ακτινογραφία θώρακος», στο: ο ίδιος, *Η Πόρτα της Πηνελόπης*, Γαβρηλίδης, Αθήνα 2003, σ. 41.